

پیش‌بینی تاب‌آوری دانشجویان بر اساس جهت‌گیری‌های مذهبی
حسن آبروشن^۱ و راضیه شیخ‌الاسلامی^۲

۲۱

دوره جدید، سال ۶، شماره ۱،
پیاپی ۲۱، بهار ۱۴۰۲

مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت:
۱۳۹۷/۰۱/۱۷
تاریخ پذیرش:
۱۳۹۷/۰۳/۰۱
صص: ۴۵-۲۱

شاپا چاپی: ۷۴۷۵-۲۵۸۸
الکترونیکی: ۴۷۴۲-۲۶۴۵

DOR:

چکیده

پژوهش حاضر باهدف بررسی نقش پیش‌بینی‌کنندگی جهت‌گیری‌های درونی و بیرونی مذهبی در تاب‌آوری دانشجویان انجام شده است. برای رسیدن به این هدف، ۳۲۰ دانشجو از بین کلیه دانشجویان پسر و دختر دانشگاه فرهنگیان فارس با استفاده از روش نمونه‌گیری تصادفی خوشه‌ای چندمرحله‌ای انتخاب شدند. داده‌های موردنیاز با استفاده از پرسشنامه جهت‌گیری مذهبی (درونی و بیرونی) آلپورت و راس و مقیاس تاب‌آوری بزرگسالان همدال، فرایبورگ، مارتینوسن و روزنوینگ جمع‌آوری گردید. داده‌های این پژوهش با استفاده از روش آماری همبستگی پیرسون و تحلیل رگرسیون چندگانه به شیوه هم‌زمان بررسی شد. یافته‌ها نشان دادند جهت‌گیری‌های مذهبی درونی با کلیه ابعاد تاب‌آوری (شایستگی فردی، شایستگی اجتماعی، انسجام خانوادگی، منابع اجتماعی و ساختار فردی) به‌طور مثبت رابطه معنی‌داری دارد؛ اما جهت‌گیری مذهبی بیرونی تنها بعد انسجام خانوادگی تاب‌آوری را به‌صورت منفی پیش‌بینی نمود و سایر ابعاد تاب‌آوری با جهت‌گیری مذهبی بیرونی دانشجویان رابطه معنی‌داری نداشتند. نتایج و تلویحات آن بر پایه پیشینه نظری مورد بحث قرار گرفت.

کلیدواژه‌ها: تاب‌آوری، مذهب، جهت‌گیری مذهبی.

۱- دکترای روان‌شناسی تربیتی دانشگاه شیراز و عضو هیئت علمی دانشگاه فرهنگیان فارس (نویسنده مسئول)

hassanabroshan@yahoo.com

۲- دانشیار دانشکده علوم تربیتی و روان‌شناسی دانشگاه شیراز.

مسیر زندگی همواره با فراز و نشیب‌ها و مشکلات متعددی همراه است؛ و انسان‌ها سعی می‌کنند به شیوه‌های گوناگونی بر این مشکلات غلبه نمایند. تفاوت در مقابله با مشکلات، به شرایط زندگی، محیط پیرامون، فرآیند رشد و شکل‌گیری شخصیت افراد وابسته است. تفاوت افرادی که علیرغم مشکلات با موفقیت به زندگی خود ادامه می‌دهند و آنانی که نمی‌توانند زندگی را با موفقیت سپری کنند، در مفهومی به نام تاب‌آوری^۱ نهفته است (Ritter, ۲۰۰۵).

تاب‌آوری به‌عنوان مفهومی روان‌شناختی بیانگر آن است که چگونه افراد با موقعیت‌های غیرمنتظره کنار می‌آیند و همچنین به معنای سرسختی در مقابل استرس، توانایی برگشت به حالت عادی و زنده ماندن و تلاش کردن در شرایط ناگوار است (Doo, ۲۰۰۴). تاب‌آوری شامل موضعی است که پیامدهای مثبت را فراخوانده و در مواجهه با چالش‌ها یا موقعیت‌های استرس‌زا، سازگاری موفقیت‌آمیز را به وجود می‌آورد (Pinquart, ۲۰۰۹). در روان‌شناسی مثبت‌گرا، تاب‌آوری از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. چون ویژگی‌هایی مانند: کنترل درونی، رفتار اجتماع‌گرایانه، تصویر مثبت از خود، خوش‌بینی و توانایی سازمان‌دهی و مسئولیت‌پذیری، همراه با ظرفیت تاب‌آوری است (McAllister & Mc Kinnon, ۲۰۰۹). از این‌رو چگونگی ایجاد این ظرفیت و به‌بیانی تاب‌آوردن افراد یکی از دغدغه‌های اصلی روان‌شناسان فعال در حوزه روان‌شناسی مثبت‌گرا است.

مطالعات و پژوهش‌ها پیرامون پیش‌آیندهای تاب‌آوری در سال‌های اخیر روند افزایشی داشته است. این پژوهش‌ها بر عوامل درون‌فردی، خانوادگی و بافت محیطی در قالب عوامل محافظتی درونی و بیرونی تأکید داشته‌اند (به‌طور مثال: Kayedkhordeh, ۲۱۱۵; ai & Repetti, ۲۱۱۵; Moltafet, & Ghinaveh, ۲۱۱۴; Sabouripour, & Samsilah, ۲۱۱۵; Fitzpatrick Koerner, ۲۰۰۵; Campbell-Sills, Cohen, & Stein, ۲۰۰۶; Schrod, Witt, & Messersmith, ۲۰۰۸; Marilyn & Nathaniel, ۲۰۰۰; Arastaman & Balci, ۲۱۱۳; Fletcher & Sarkar, ۲۱۱۳; Qiaobing, Bill, & Holly, ۲۱۱۴).

دین‌داری و مذهب نقش فعالی در رویارویی با شرایط دشوار و تسهیل موقعیت‌های تاب‌آورانه در افراد دارد. مذهب یک نیروی معنوی روان‌شناختی است که جنبه‌های مختلف

۱- resilience

زندگی فردی را تحت تأثیر قرار می‌دهد. (مک گلو و ویلوبی، ۲۰۰۹، به نقل از کرمی، زکی‌بی و علیخانی، ۱۳۹۱). شیوه‌های دین‌داری افراد متفاوت است. این امر را می‌توان با مشاهده‌ی افراد مذهبی، حتی در یک آئین و کیش نیز تأیید نمود. مک‌دونالد^۱ (۲۰۰۰) بر این باور است که معنویت به‌عنوان یکی از ابعاد مشخص و متمایز در تفاوت‌های فردی مطرح است.

جهت‌گیری مذهبی^۲ به‌عنوان یک نقطه کانونی در روان‌شناسی مذهبی (Nelson, ۰۹۹۰) محور بسیاری از پژوهش‌های دینی قرار گرفته است. آلپورت^۳ در سال ۱۹۵۰ مسیر رشد احساس دینی را در سال‌های کودکی و نوجوانی دنبال کرده و نقش تربیت دینی را در جهت‌گیری‌های پایدار دینی مورد مطالعه قرار داده است (اسپیلکا، هود، هونسبرگر و گرساچ، ۲۰۰۳/ ۱۳۹۰). لذا مطالعات وی منجر به شکل‌گیری نظریه جهت‌گیری مذهبی گردید.

به اعتقاد وی جهت‌گیری مذهبی به دو صورت «جهت‌گیری مذهبی درونی»^۴ و «جهت‌گیری مذهبی بیرونی»^۵ است (وولف، ۱۳۸۶/۱۹۹۷). در جهت‌گیری مذهبی درونی، افراد انگیزه اصلی اعتقادات خود را به‌صورت انتزاعی از مذهب دانسته و سعی دارند که مذهب مورد اعتقاد خود را درونی ساخته و آن را در زندگی خود به تمام و کمال برسانند و دستورات مذهبی را نیز هر چه کامل‌تر انجام دهند. این‌ها افرادی هستند که با الگوی رفتاری و اعتقادی مذهبشان زندگی می‌کنند (خدایاری‌فرد، فقیهی، شکوهی‌یکتا، غباری‌بناب و رحیمی‌نژاد، ۱۳۹۱). بر اساس این نظریه در جهت‌گیری مذهبی درونی، ایمان به‌خودی‌خود به‌عنوان یک ارزش متعالی تلقی می‌گردد و یک تعهد انگیزش فراگیر، نه وسیله‌ای، برای دستیابی به اهداف در نظر گرفته می‌شود. در صورتی‌که جهت‌گیری مذهبی بیرونی، معادل مذهب رشدنیافته است و از مذهب برای دستیابی به حمایت اجتماعی استفاده می‌شود. در جهت‌گیری مذهبی بیرونی، دین‌داری برای کسب پایگاه اجتماعی است و افرادی که چنین جهت‌گیری دارند از دین به‌عنوان وسیله‌ای برای رسیدن به نیازهای خود استفاده می‌کنند (Schultz, ۱۹۹۰). مذهب یک عامل حفاظتی در مقابل آشفتگی‌های روانی است (Pribram, ۲۰۰۰). به نظر کوئینگ^۶ (۲۰۰۷)

۱- Macdonald

۲- religious orientation

۳- Allport

۴- intrinsic religious orientation

۵- extrinsic religious orientation

۶- Koeing

مذهب برای افراد نقش یک سپر دفاعی در برابر عوامل مخرب و زیان‌آور و تنش‌زای محیطی را ایفا می‌کند و از مؤثرترین تکیه‌گاه‌های روانی به شمار می‌رود. روان‌شناسان مذهب، حمایت‌های تجربی زیادی در زمینه‌ی وجود ارتباط مثبت بین مذهب و شاخص‌های سلامت روان از جمله تاب‌آوری را گزارش نموده‌اند. بسیاری از پژوهشگران بر این باورند که به کمک مذهب و معنویت، مقابله با هیجان‌ها و شرایط اجتماعی تهدیدکننده، با تاب‌آوری بیشتری همراه است (Diener, Lucas, & Oishi, ۲۰۰۲). همچنین شلی^۱ (۲۰۱۱) گزارش کرده است که ابعاد مذهب و معنویت (مانند تجارب معنوی روزانه، باورهای مذهبی، بخشایش، اعمال شخصی مذهبی، مقابله مثبت و حمایت اجتماعی) به‌صورت معناداری با تاب‌آوری رابطه داشته‌اند.

همچنین پژوهش‌های متعدد دیگر نیز وجود رابطه مثبت مذهب با دیگر شاخص‌های سلامت روان را گزارش نموده‌اند که از جمله می‌توان به ارتباط مثبت و معنی‌دار بین باورهای مذهبی و شادی (Olga, Detlef, & Thomas, ۲۱۱۳)، ارزش‌های مذهبی و شادی (Amalia, ۲۱۱۶، ۲۱۱۵، Westi, & Aaan, ۲۱۱۵)، شاخص‌های مذهبی و خوش‌بینی و اراده (هارولد^۲ و همکاران، ۲۰۱۴)، نگرش مذهبی و سلامت عمومی (احمدی‌جتب، ۲۰۱۱)، مذهبی بودن و سلامت روانی (احمدی و شاه‌محمدی، ۲۰۱۵؛ هارولد، فاتن و سعد^۳، ۲۰۱۵)، وابستگی مذهبی و سلامتی و بهزیستی (آندرو و سابرینا^۴، ۲۰۱۶)، انگیزش مذهبی و پیامدهای مثبت از جمله سلامت روانی، بهزیستی روان‌شناختی، شادی و رضایت از زندگی (ملفت و آذربون، ۱۳۹۴؛ واحدی و غنی زاده، ۱۳۸۸؛ و Ellison & Fan, ۲۰۰۸) و نقش مهم تجربه‌های دینی در چگونگی بهزیستی روان‌شناختی (رشیدیگی، ۱۳۹۳) اشاره کرد.

همچنین پژوهش جانگ^۵ و همکاران (۲۰۱۳) بیانگر آن است که معنویت کمتر پیش‌بینی‌کننده تاب‌آوری کمتر در بیماران دارای اختلالات افسردگی و اضطرابی است. در پژوهش‌های دیگر از جمله، پژوهش موسوی و اکبری زردخانه (۱۳۸۹)، رابطه دین‌داری و سلامت روانی موردبررسی قرار گرفته و گزارش شده است که در گروه پسران، اغلب، ابعاد

۱- Shelley
 ۲- Harold
 ۳- Faten & Saad
 ۴- Andrew & Sabrina
 ۵- Jung

دین‌داری با سلامت روانی رابطه داشته است. کاسن، ویکراماراتن، گامروف و ویزمن^۱ (۲۰۱۱)؛ نان‌میکر، مک‌نیللی و بلوم^۲ (۲۰۰۳)؛ ریگنروس و اِلدِر^۳ (۲۰۰۳) و فورتون، پیدکوک و فیسچر^۴ (۲۰۰۳) گزارش نموده‌اند که بین دین‌داری و تاب‌آوری رابطه مثبت وجود دارد. در همین راستا پژوهش جمشیدی سلوکلو، عرب‌مقدم و درخواه (۱۳۹۳) نشان داد که دین‌داری می‌تواند موجب ارتقاء تاب‌آوری دانش‌آموزان شود.

پژوهش‌های انجام‌یافته روی روحانیون و گروه‌های مذهبی نیز حاکی از آن است که افراد این گروه‌ها در مقایسه با افراد غیرمذهبی از لحاظ ثبات هیجانی در وضعیت برتری قرار دارند (Marilyn, & Nathaniel, ۲۰۱۰) و به تبع حداقل با نگاه بنیادگرایانه ظرفیت استفاده از حمایت اجتماعی بیشتری داشته و تاب‌آوری بیشتری دارند. همچنین مطالعات انجام‌شده در گروه‌های خاص نظیر فرزندان والدین کودکان مورد بدرفتاری قرارگرفته (Kim, ۲۰۰۸) و خانواده‌هایی که در آن یکی از والدین فوت کرده‌اند (Greeff & Joubert, ۲۰۰۷) بیانگر وجود رابطه‌ی مثبت بین مذهب و تاب‌آوری بوده‌اند.

پژوهش‌های دیگر نیز مؤید رابطه مثبت مذهب و تاب‌آوری بوده‌اند؛ که از جمله این موارد می‌توان به پژوهش‌های جوانمرد (۲۰۱۳)، دیوید^۵ (۲۰۱۳)، مهری‌نژاد، تارسفی و رجبی‌مقدم (۲۰۱۵)، ناوارا و جیمز^۶ (۲۰۰۵)، آلورد و گرادوس^۷ (۲۰۰۵)، ملتبی و دی^۸ (۲۰۰۳)، جوکار، اقدامی و حسین‌چاری (۱۳۸۹)، رحمتی، فلاحی خشکناز، رهگوی و رهگذر (۱۳۸۹) و نصیرزاده و رسول‌زاده طباطبایی (۱۳۸۸) اشاره کرد.

علاوه بر این یافته‌های پژوهشی بسیاری در خصوص پیامدهای جهت‌گیری‌های درونی و بیرونی مذهبی نشان می‌دهند که جهت‌گیری مذهبی درونی با پیامدهای مثبتی نظیر تاب‌آوری (Chau-kiu & Ping, ۲۰۱۲; Crook, ۲۰۰۸, Sundararajan, ۲۰۰۶)؛ صدیقی‌ارفعی، حسین‌زاده و

۱- Kasen, Wickramaratne, Gameraoff, & Weissman

۲- Nonnemaker, McNeely, & Blum

۳- Regnerus & Elder

۴- Forthun, Pidcock, & Fischer

۵- David

۶- Navara & James

۷- Alvard & Grados

۸- Maltby & Day

نادی راوندی، ۱۳۹۴؛ هاشمی و جوکار، ۱۳۹۰)، شادکامی (رشیدی، ملک محمدی و شریفی، ۱۳۹۵؛ ملتفت، مزیدی و ساداتی، ۲۰۱۰؛ حسین ثابت و مومی پور، ۱۳۹۴؛ حکیم الهی، ۱۳۸۹؛ Jones, ۲۰۰۳)، سلامت روان (محمدی، غلامرضایی و عزیزی، ۱۳۹۴؛ میری، صالحی نیا، طیوری، بهلگردی و تقی زاده، ۱۳۹۳)، سرسختی روان شناختی (یاسمی نژاد، گل محمدیان و فعلی، ۱۳۹۰)، سازگاری روان شناختی (خداپناهی و خاکسار بلداچی، ۱۳۸۴)، خودمهارگری (خانزاده، یگانه و مجلل، ۲۰۱۳؛ خانزاده، همتی علمدارلو، آقابابایی، مرادی و رضایی، ۱۳۹۰) همراه بوده است. در حالی که اغلب تحقیقات نشان می دهند که جهت گیری مذهبی بیرونی یا با این متغیرها رابطه منفی داشته یا در مقایسه با جهت گیری مذهبی درونی، همبستگی مثبت کمتری نشان داده است (آزموده، ۱۳۸۳؛ بهرامی و رضانی فرانی، ۱۳۸۴). به طور کلی بررسی پیشینه ها نشان دهنده ارتباط مثبت بین تعلقات و باورهای مذهبی با تاب آوری و دیگر پیامدهای مطلوب روانی-اجتماعی است.

از آنجاکه تاب آوری نمودی از سلامت روانی و بهزیستی روان شناختی است و در عملکرد بهینه زندگی دانشجویان تأثیر دارد توجه به پیشایندهای تاب آوری مهم است. در این بین، مذهب نقش مهمی در افزایش ظرفیت تاب آوری دارد.

از آنجایی که افراد با جهت گیری های متفاوت مذهبی و سطوح مختلف دین داری، روابط متفاوتی را با تاب آوری و دیگر شاخص های سلامت روانی نشان می دهند، و با توجه به نقش مؤثر جهت گیری های مذهبی بر تاب آوری، برای روشن تر شدن روابط بین این دو متغیر، ضروری است، پژوهش بیشتری انجام گیرد که این مطالعه به آن می پردازد. لذا پژوهش حاضر در پی پاسخ به این پرسش است که آیا بر اساس جهت گیری های مذهبی می توان تاب آوری دانشجویان را پیش بینی کرد؟

روش پژوهش

طرح پژوهش حاضر از نوع همبستگی است که اساس آن بر روابط بین متغیرها قرار دارد. هدف این پژوهش، پیش‌بینی تاب‌آوری (متغیر ملاک) از روی جهت‌گیری مذهبی (متغیر پیش‌بین) است.

جامعه آماری، شرکت‌کنندگان و روش انتخاب آن‌ها

جامعه آماری این پژوهش کلیه دانشجویان دختر و پسر دوره کارشناسی پیوسته دانشگاه فرهنگیان فارس (شامل کلیه پردیس‌های تابعه) و شامل همه رشته‌های تحصیلی در سال تحصیلی ۹۴-۱۳۹۳ بود. تعداد نمونه انتخابی بر اساس نظر کلاین^۱ (۲۰۱۱) ۳۲۰ نفر در نظر گرفته شده است. تعداد موردنظر از میان این جامعه (شامل ۲ پردیس دخترانه و ۲ پردیس پسرانه)، به روش نمونه‌گیری تصادفی خوشه‌ای^۲ انتخاب شدند. روش انتخاب آنان به این صورت بود که با توجه به جنسیت و پراکندگی رشته‌های تحصیلی در هر پردیس از هر رشته تحصیلی ۲ کلاس به روش تصادفی انتخاب شد و کلیه دانشجویان این کلاس‌ها مورد مطالعه قرار گرفتند.

ابزارهای پژوهش

پرسشنامه جهت‌گیری مذهبی

پرسشنامه جهت‌گیری مذهبی آلپورت و راس (۱۹۶۷)، یک مقیاس ۲۰ گویه‌ای خودگزارشی است که دو جهت‌گیری درونی (۱۱ گویه) و جهت‌گیری بیرونی (۹ گویه) را مورد اندازه‌گیری قرار می‌دهد. پاسخ‌های هر گویه بر اساس مقیاس ۵ درجه‌ای لیکرت از ۱ (کاملاً مخالف) تا ۵ (کاملاً موافق) نمره‌گذاری می‌شود. نمونه‌ای از گویه‌ها عبارت‌اند از: «سخت تلاش می‌کنم تا در تمام شئون زندگی‌ام پایبند به مذهب باشم» (جهت‌گیری درونی مذهبی). «گاهی اوقات متوجه می‌شوم که لازم است عقاید مذهبی‌ام را در جهت رفاه اجتماعی و اقتصادی‌ام تعدیل کنم» (جهت‌گیری بیرونی مذهبی).

۱- kline

۲- cluster sampling

پایایی و روایی نمرات حاصل از این پرسشنامه در تحقیقات مختلفی مورد تأیید قرار گرفته است (Sherman, ۱۹۹۹; Taylor & McDonald, ۱۹۹۲; Haerich, ۱۹۹۲; Allport, & Ross, ۱۹۶۷). در ایران نیز پایایی این آزمون به روش آلفای کرونباخ توسط جان‌بزرگی (۱۳۷۸)، موسوی، اسلام‌دوست، و غباری بناب (۱۳۹۰) مطلوب گزارش شده است. ملتفت و همکاران (۲۰۱۰) نیز با استفاده از روش آلفای کرونباخ ضرایب ۰/۸۴ و ۰/۷۶ را به ترتیب برای جهت‌گیری مذهبی درونی و جهت‌گیری مذهبی بیرونی گزارش نموده است. همچنین حکیم‌الهی (۱۳۸۹) پایایی خرده‌مقیاس جهت‌گیری درونی ۰/۶۸ و جهت‌گیری بیرونی ۰/۵۹ را گزارش کرده است.

در پژوهش حاضر برای تعیین روایی این ابزار از روش تحلیل عاملی تأییدی استفاده شد. نتایج تحلیل عاملی به روش مؤلفه‌های اصلی وجود دو عامل را مورد تأیید قرارداد. ملاک استخراج عوامل، شیب نمودار اسکری و ارزش ویژه بالاتر از یک بود. مقدار ضریب KMO برابر با ۰/۷۹ و ضریب کرویت بارتلت برابر با ۱۴۷۰/۳۳، $P < ۰/۰۰۱$ بود. گویه ۳ به دلیل ضریب همبستگی پایین حذف شد. مقادیر بار عاملی گویه‌ها در دو عامل استخراج شده، از ۰/۳۷ تا ۰/۶۸ در نوسان بود. برای تعیین پایایی نیز روش ضریب آلفای کرونباخ مورد استفاده قرار گرفت که ضرایب ۰/۷۸ و ۰/۷۴ به ترتیب برای جهت‌گیری مذهبی بیرونی و جهت‌گیری مذهبی درونی به دست آمد.

مقیاس تاب‌آوری بزرگ‌سالان

نسخه اولیه مقیاس تاب‌آوری بزرگ‌سالان توسط هم‌دال، فرایبورگ، مارتینوسن و روزنونینگ^۱ (۲۰۰۱) ساخته شد. این مقیاس شامل ۴۳ سؤال و دارای ۵ بُعد است. بعد شایستگی فردی^۲ که به سطح عزت‌نفس، خودکارآمدی، امیدواری و جهت‌یابی واقعی فرد به‌سوی زندگی اشاره دارد شامل ۱۲ گویه، بعد شایستگی اجتماعی^۳ که به مواردی مانند

۱- Hjerdal, Friborg, Martinussen, & Rosenvinge

۲- personal competency

۳- social competency

مهارت اجتماعی، برون‌گرایی و خلق‌وخوی شادمانه افراد و همچنین میزان انعطاف‌پذیری آن‌ها در موضوعات اجتماعی مربوط می‌شود شامل ۱۰ گویه، بعد انسجام خانوادگی^۱ که میزان تضاد خانوادگی، همکاری، حمایت و ثبات در روابط افراد خانواده را بررسی می‌نماید شامل ۷ گویه، بعد منابع اجتماعی که به دسترسی به حمایت خارجی از سوی دوستان و اقوام و نیز توانایی فردی برای فراهم نمودن حمایت اطرافیان اشاره دارد شامل ۹ گویه و بعد ساختار فردی^۲ که به توانایی فرد در استفاده صحیح از برنامه‌های روزانه و طراحی و سازمان‌دهی امور فردی اشاره می‌نماید شامل ۵ گویه است. نمونه‌ای از گویه‌های هر یک از ابعاد عبارت‌اند از: «توانایی‌های خود را قبول دارم» (شایستگی فردی)؛ «به‌آسانی روابط دوستانه جدید برقرار می‌کنم» (شایستگی اجتماعی)؛ «مرتب با خانواده‌ام در تماس هستم» (انسجام خانوادگی)؛ «از بودن با خانواده‌ام لذت می‌برم» (منابع اجتماعی) و «به‌خوبی می‌توانم برای وقتم برنامه‌ریزی کنم» (ساختار فردی). برای نمره‌گذاری این مقیاس، پاسخ‌های هر گویه بر اساس مقیاس ۵ درجه‌ای لیکرت از ۱ (کاملاً مخالف) تا ۵ (کاملاً موافق) نمره‌گذاری می‌شود و نمره هر فرد در هر زیرمقیاس محاسبه می‌شود.

فرایبورگ، همدال، روزنوینگ و مارتینوسن (۲۰۰۳) به منظور بررسی ساختار عاملی مقیاس تاب‌آوری برای بزرگسالان از روش تحلیل مؤلفه‌های اصلی با چرخش واریماکس استفاده کردند. نتایج، ۵ عامل به دست آمده در پژوهش همدال و همکاران (۲۰۰۱) را تأیید کرد. این ۵ عامل روی هم ۴۱ درصد از واریانس کل را تبیین کردند. در پژوهشی دیگر فرایبورگ، مارتینوسن و روزنوینگ (۲۰۰۶) ساختار عاملی و روایی و پایایی مقیاس تاب‌آوری برای بزرگسالان را مورد بررسی قرار دادند و همان ساختار ۵ بعدی را تأیید کردند. همدال و همکاران (۲۰۰۱) فرایبورگ و همکاران (۲۰۰۳) و فرایبورگ و همکاران (۲۰۰۶) پایایی این مقیاس را برای کل مقیاس و زیرمقیاس‌ها به روش آلفای کرونباخ بین ۰/۶۷ تا ۰/۹۳ و به روش بازآزمایی بین ۰/۶۹ تا ۰/۸۶ گزارش کرده‌اند.

همچنین جوکار، فرایبورگ و همدال (۲۰۱۰) روایی و پایایی این مقیاس را مورد بررسی قرار داده و پایایی زیرمقیاس‌ها را به روش آلفای کرونباخ به ترتیب برای شایستگی فردی،

۱ - family cohesion

۲ - structure style

۰/۸۰؛ شایستگی اجتماعی، ۰/۷۶؛ انسجام خانواده، ۰/۸۳؛ منابع اجتماعی، ۰/۸۴ و ساختار فردی، ۰/۷۷ گزارش نموده‌اند. نتایج تحلیل عوامل در پژوهش آن‌ها نیز تأییدکننده وجود پنج عامل در مقیاس بود. چالمه (۱۳۹۰) نیز روایی و پایایی این مقیاس را مورد بررسی قرار داده که نتایج تحلیل عوامل تأییدکننده وجود پنج عامل در مقیاس بود. نتایج پایایی زیرمقیاس‌ها نیز در پژوهش وی به روش آلفای کرونباخ به ترتیب برای شایستگی فردی، ۰/۹۰؛ شایستگی اجتماعی، ۰/۸۳؛ انسجام خانواده، ۰/۷۲؛ منابع اجتماعی، ۰/۷۱ و ساختار فردی، ۰/۸۰ گزارش شده است.

در پژوهش حاضر برای تعیین روایی این ابزار از روش تحلیل عاملی تأییدی استفاده شد. نتایج تحلیل عاملی به روش مؤلفه‌های اصلی وجود پنج عامل را مورد تأیید قرار داد. ملاک KMO استخراج عوامل، شیب نمودار اسکری و ارزش ویژه بالاتر از یک بود. مقدار ضریب بود. گویه ۶ به دلیل P برابر با ۰/۹۲ و ضریب کرویت بارلت برابر با ۰/۰۰۱، ۷۸۶۷/۳۳ < سرگردانی بین دو عامل حذف شد. دامنه بار عاملی گویه‌ها در پنج عامل استخراج شده، بین ۰/۳۰ تا ۰/۸۱ بود. ضرایب آلفای کرونباخ نیز برای زیرمقیاس‌ها به ترتیب برای شایستگی فردی، ۰/۹۱؛ شایستگی اجتماعی، ۰/۹۰؛ انسجام خانواده، ۰/۸۸؛ منابع اجتماعی، ۰/۸۸ و ساختار فردی، ۰/۸۴ به دست آمد.

نتایج

به منظور ارائه تصویری روشن از متغیرهای پژوهش، میانگین، انحراف استاندارد و ضریب همبستگی پیرسون (مرتب به صفر) برای متغیرها در جدول ۱ آورده شده است. جدول ۱- میانگین، انحراف استاندارد و ماتریس همبستگی متغیرهای تحقیق در کل نمونه

متغیرها	M	S.D	۱	۲	۳	۴	۵	۶
-۱	۹	۷						
جهت‌گیری بیرونی	۳۲/۱	۶/۷	۱					

متغیر ها	M	S .D	۱	۲	۳	۴	۵	۶
-۲ جهت گیر ی درونی	۹	۴	۱۰۶	۱				
	۳۰/۴	۳۴/۰						
-۳ شایستگی فردی	۰	۷	۱۰۹	**	۱			
	۵/۴۴	۶/۵	۰/۲۸					
-۴ شایستگی اجتماعی	۲	۴	۱۰۸	**	**	۱		
	۹/۳۷	۷/۰	۰/۱۶	۰/۵۲				
-۵ انسجام خانوادگی	۶	۸	*	**	**	**	۱	
	۶/۳۶	۵/۳	-۰/۱۲	۰/۲۶	۰/۴۳	۰/۳۷		
-۶ منابع اجتماعی	۸	۹	/۰۱	**	**	**	**	
	۴/۲۷	۴/۲	۰	۰/۲۴	۰/۳۹	۰/۴۳	۰/۶۴	
-۷ ساختار فردی	۴	۷	/۰۵	**	**	**	**	۰/۴
	۰/۱۸	۳/۹	-۰	۰/۳۸	۰/۵۰	۰/۳۳	۰/۳۷	**

* $p < 0/05$ ** $P < 0/01$

برای پیش‌بینی ابعاد پنج‌گانه تاب‌آوری از روی هر دو نوع جهت‌گیری مذهبی (درونی و بیرونی)، از روش رگرسیون چندگانه به شیوه‌ی همزمان (به تفکیک هر یک از دو جهت‌گیری مذهبی) استفاده شد که نتایج آن در جداول ۲ تا ۶ ارائه شده است. همان‌طور که جدول ۲ نشان می‌دهد جهت‌گیری مذهبی درونی ($\beta = 0/29$ و $P = 0/0001$) همچنین R^2 بیانگر آن است که جهت‌گیری‌های مذهبی می‌توانند $0/08$ از واریانس کل بعد شایستگی فردی را در آزمودنی‌ها تبیین نمایند.

جدول ۲- نتایج رگرسیون چندگانه بعد شایستگی فردی تاب آوری بر اساس جهت گیری های

مذهبی

متغیرهای پیش بین	F	P	R	R _۲	β	t	P
جهت گیری مذهبی بیرونی	۰	۰۰	۰	۰	۰/۳	۰/۹	۰/۱
جهت گیری مذهبی درونی	۱۴/۳	۰/۰۱	۰/۸	۰/۸	۰/۸	۲	۰۰
					۰/۹	۵/۹	۰/۰۱

همان طور که جدول ۳ نشان می دهد جهت گیری مذهبی درونی ($\beta=0/17$ و $P=0/003$) به صورت معنی دار بعد شایستگی اجتماعی تاب آوری را پیش بینی کرده است. همچنین یافته ها نشان دادند که جهت گیری های مذهبی می توانند $0/03$ از واریانس کل بعد شایستگی اجتماعی را در آزمودنی ها تبیین نمایند.

جدول ۳- نتایج رگرسیون چندگانه بعد شایستگی اجتماعی تاب آوری بر اساس جهت گیری های

مذهبی

متغیرهای پیش بین	F	P	R	R _۲	β	t	P
جهت گیری مذهبی بیرونی	۰	۰	۰	۰	۰/۲	۰/۲	۰/۲
جهت گیری مذهبی درونی	۴/۸	۰/۲	۰/۷	۰/۳	۰/۳	۱	۰۰
					۰/۷	۲/۹	۰/۳

($\beta=0/11$ و $P=0/046$) همان طور که جدول ۴ نشان می دهد جهت گیری مذهبی بیرونی ($\beta=0/001$) به صورت معنی دار بعد انسجام خانوادگی تاب آوری $\beta=0/26$ و $P=0/001$ جهت گیری مذهبی درونی ($\beta=0/001$) بیانگر آن است که جهت گیری های مذهبی می توانند $0/08$ از R^2 را پیش بینی نموده اند. همچنین واریانس کل بعد انسجام خانوادگی را در آزمودنی ها تبیین نمایند.

جدول ۴- نتایج رگرسیون چندگانه بعد انسجام خانوادگی تاب‌آوری بر اساس جهت‌گیری‌های مذهبی

متغیرهای پیش‌بین	F	P	R	R _۲	β	t	P
جهت‌گیری مذهبی بیرونی	۰	۰۰	۰	۰	-۰/۱	۲	۰/۶
جهت‌گیری مذهبی درونی	۱۴/۶	۰/۰۱	۰/۸	۰/۸	۰/۸	۲	۰/۰۱
					۰/۶	۴/۷	۰/۰۱

همان‌طور که جدول ۵ نشان می‌دهد فقط جهت‌گیری مذهبی درونی ($P=۰/۰۰۰۱$ و $\beta=۰/۲۴$) به صورت معنی‌دار بعد منابع اجتماعی تاب‌آوری را پیش‌بینی کرده است. نگاهی به R^2 در جدول ۵ نیز نشان می‌دهد که جهت‌گیری‌های مذهبی می‌توانند $۰/۰۶$ از واریانس کل بعد منابع اجتماعی را در آزمودنی‌ها تبیین نمایند.

جدول ۵- نتایج رگرسیون چندگانه بعد منابع اجتماعی تاب‌آوری بر اساس جهت‌گیری‌های مذهبی

متغیرهای پیش‌بین	F	P	R	R _۲	β	t	P
جهت‌گیری مذهبی بیرونی	۹	۰۰۰	۰	۰	۰/۳	۵	۰/۰۰۰
جهت‌گیری مذهبی درونی	۹/۸	۰/۱	۰/۴	۰/۶	۰/۴	۴	۰/۰۰۰
					۰/۴	۴/۶	۰/۱

جدول ۶ نیز نشان می‌دهد که فقط جهت‌گیری مذهبی درونی ($P=۰/۰۰۰۱$ و $\beta=۰/۳۸$) به صورت معنی‌دار بعد ساختار فردی تاب‌آوری را پیش‌بینی کرده است. همچنین R^2 بیانگر آن است که جهت‌گیری‌های مذهبی می‌توانند $۰/۱۵$ از واریانس کل بعد ساختار فردی را در آزمودنی‌ها تبیین نمایند.

جدول ۶- نتایج رگرسیون چندگانه بعد ساختار فردی تاب آوری بر اساس جهت گیری های مذهبی

متغیرهای پیش بین	β	t	P	R^2	R	P	Δ
جهت گیری مذهبی بیرونی	۰/۲۱	۴	۰/۰۰۰	۰/۱	۰/۱	۰/۰۰۰	۲
جهت گیری مذهبی درونی	۰/۳۸	۲	۰/۰۰۰	۰/۵	۰/۸	۰/۰۰۰	۷
	۰	۷/۹	۰/۰۱				

بحث و نتیجه گیری

هدف اصلی پژوهش حاضر تعیین نقش جهت گیری های مذهبی در تاب آوری دانشجویان بود. یافته ها بیانگر وجود ارتباط مثبت و معنادار بین جهت گیری مذهبی درونی و کلیه ابعاد تاب آوری بود. همچنین جهت گیری مذهبی بیرونی، تنها با بعد انسجام خانوادگی رابطه منفی معنادار داشت و با سایر ابعاد تاب آوری رابطه نداشت. ویلیام جیمز (۱۳۶۷)، به نقل از آذربایجانی، (۱۳۸۲) با اعتقاد به اینکه دین انسان، عمیق ترین و خردمندانه ترین چیز در حیات اوست، بیان می کند «مذهب هر کس به آن اندازه است که خود او به آن رسیده است؛ و شخصیت هر کس پایه اصلی مذهب اوست». از همین رو انتظار می رود مذهب تکامل یافته و آگاهانه نقشی مؤثر در رویارویی با شرایط تهدیدکننده و آسیب زا ایفا کند و افراد را در برابر عوامل فشارزا مقاوم و تاب آور نماید.

یافته های پژوهش حاضر با نتایج بسیاری از پژوهش ها از جمله پژوهش هاشمی و جوکار (۱۳۹۰)، مبنی بر رابطه مثبت بین تعالی معنوی و تاب آوری، همخوانی دارد. همچنین نتایج این پژوهش با پژوهش کروک^۱ (۲۰۰۸) نیز همسویی دارد. وی نشان داد افرادی که از نظر مذهبی در سطح بالاتری قرار دارند، سعی می کنند مسائشان را به شیوه حل مسئله و همراه با حمایت اجتماعی مرتفع کنند. همسو با نظر آلپورت و راس (۱۶۶۷، به نقل از Matthews, ۱۶۶۶) که می گوید: «مطمناً جهت گیری مذهبی درونی برخلاف جهت گیری مذهبی بیرونی باعث سلامت

۱- Krok

روانی می‌شود»، اکثر شواهد پژوهشی حاکی از ارتباط مثبت بین جهت‌گیری درونی مذهبی با تاب‌آوری و سازه‌های مشابه همچون سرسختی، سازگاری، سلامت روانی و بهزیستی هستند. (برای مثال: خانزاده، یگانه و مجلل، ۲۰۱۳؛ ۲۱۱۲؛ Kasen, ; Chau-kiu, & Ping, ۲۱۱۱, Wickramaratne, Gameraoff, & Weissman, ۲۰۱۰؛ ۲۰۰۸؛ Krok, ۲۰۰۶؛ Sundararajan, ۲۰۰۳؛ Jones, رشیدی و همکاران، ۱۳۹۵؛ صدیقی‌ارفعی و همکاران، ۱۳۹۴؛ حسین‌ثابت و مومی‌پور، ۱۳۹۴؛ محمدی و همکاران، ۱۳۹۴؛ میری و همکاران، ۱۳۹۳؛ یاسمی‌نژاد و همکاران، ۱۳۹۰؛ هاشمی و جوکار، ۱۳۹۰).

یافته‌های فوق مبنی بر ارتباط مثبت جهت‌گیری مذهبی درونی با تاب‌آوری و سازه‌های مشابه از دو جنبه قابل تبیین است. هانلر و جنکز^۱ (۲۰۰۵) بر این باورند که دین یک سیستم جهت‌گیری به فرد عرضه می‌کند که روش‌هایی که افراد از آن‌ها برای یافتن معنا در زمان استرس استفاده می‌کنند را شکل داده و هدایت می‌کند. همچنین از دیدگاه برگین^۲ (۱۹۹۱) افرادی که جهت‌گیری مذهبی درونی دارند، به علت نوع تعبیر و تفسیری که از وقایع دارند استرس کمتری را تجربه می‌کنند، اما افراد دارای جهت‌گیری مذهبی بیرونی به علت نگاه ابزاری به دین، استرس بیشتری را تجربه می‌نمایند. اعتقادات و باورهای عمیق و درونی‌شده مذهبی، هدف زندگی را برای فرد روشن می‌کنند و باعث می‌شوند فرد رویدادهای غیرمنتظره را به‌عنوان رویدادهای کمتر تهدیدکننده ارزیابی کند و قادر باشد رویدادهای غیرقابل تغییر را بپذیرد. از این‌رو می‌توان گفت مذهب درونی چارچوبی فردی از معناست که به فرد امکان تفسیر از زندگی و رخدادهای پیش‌آمده را می‌دهد و می‌تواند منجر به پیامدهای مثبت سازگاری و بهزیستی در افراد شود.

تبیین دیگر از رابطه جهت‌گیری مذهبی درونی با تاب‌آوری، احساس قدرت و آرامش درونی حاصله از باورهای عمیق مذهبی است که در شرایط دشوار، مذهب منبعی بزرگ برای رسیدن به آرامش و پذیرش موقعیت محسوب می‌شود. با استناد به آیه شریفه «آگاه باشید با یاد خدا دل‌ها آرامش می‌یابد» (رعد، ۲۸)، می‌توان گفت: یکی از نتایج ایمان درونی و واقعی به

۱- Hunler & Gencoz

۲- Bergin

خداوند و عمل به اقتضای این ایمان، آرامش درون و تاب آوری در برابر مشکلات است. افراد دارای جهت گیری مذهبی درونی برخلاف افرادی که جهت گیری مذهبی بیرونی دارند، مذهب را به مثابه هدف در نظر می گیرند؛ دارای نظام درونی ارزشی و اعتقادی قوی هستند و اعمالشان ناشی از احساس تعهد و وظیفه شناسی است. بر مبنای این نظام اعتقادی، نیروی مذهب قادر است در تمام مراحل شرایط تهدیدکننده و دشوار زندگی نقش تعیین کننده ای داشته باشد. افراد با جهت گیری مذهبی درونی برای رفتارهای خود معیارهای واضح و روشنی دارند که عمل به آن موجب رضایت از زندگی (Ball, Armistead, Austin, ۲۰۰۳) و افزایش اعتماد به نفس و عزت نفس می گردد که خود از عناصر مهم و تأثیرگذار بر تاب آوری هستند (Alvord & Grados, ۲۰۰۵). چنین افرادی با تکیه بر مذهب درون که همان ایمان واقعی است و با اتکا به قدرت الهی و اعتماد به خدای قادر، ضمن پیش بینی امکان وقوع حوادث ناگوار، احتمال وقوع رخدادهای خوشایند را برای خود بیشتر می دانند؛ و رخدادهای ناخوشایند را با توکل به نیروی ایمان به راحتی پشت سر می گذارند. این امر موجب تسهیل تاب آوری و افزایش سلامت روانی آنان می شود.

با توجه به تبیین هایی که از رابطه مثبت جهت گیری مذهبی درونی با تاب آوری ارائه گردید، عدم وجود رابطه بین جهت گیری مذهبی بیرونی و ابعاد تاب آوری (به استثنای انسجام خانوادگی) نیز قابل توجیه است. به اعتقاد آپورت (۱۹۶۷)، به نقل از حسین ثابت و مومی پور، (۱۳۹۴) تنها دین داری درونی، با سلامت روانی ارتباط مثبت دارد. برای افرادی که جهت گیری مذهبی آن ها بیرونی است، به مذهب به عنوان عادتی تشریفاتی می نگرند که برای رفاه شخصی، خانوادگی و غیره مورد استفاده قرار می گیرد. به عنوان نمونه، افراد دین دار بیرونی ممکن است برای مشاهده شدن توسط دیگران، برای افزایش اعتبار در جامعه یا برای انطباق با انتظارات جامعه در مراسم مذهبی حاضر شوند. اما دین داری درونی، سبکی از دین داری است که ناشی از باورهای عمیق شخص به دین است؛ بدون اینکه منافع اجتماعی را که در پرتو دین داری برایش حاصل می شود در نظر بگیرد. دین برای افراد دارای جهت گیری مذهبی بیرونی ممکن است مقام، اعتماد به نفس و قدرت را به همراه آورد؛ ولی به واسطه عدم اعتقادات عمیق دینی، در معرض فشارها و تهدیدهای بیشتری قرار می گیرند.

همچنین با توجه به تعریفی که دوو (۲۰۰۴) از تاب‌آوری، به معنای «سرسختی در مقابل استرس و زنده ماندن و تلاش در شرایط ناگوار» ارائه نموده است، مفهوم سرسختی در این تعریف بیشتر با جهت‌گیری مذهبی درونی همسویی دارد. افراد با جهت‌گیری مذهبی درونی، نسبت به افراد دارای جهت‌گیری مذهبی بیرونی از تعهد و مبارزه‌جویی بیشتری برخوردارند. سرسختی ترکیبی از باورها در مورد خود و جهان است که از سه جزء تعهد، کنترل و مبارزه‌جویی تشکیل شده است (یاسمی‌نژاد و همکاران، ۱۳۹۰). درحالی‌که افراد با جهت‌گیری مذهبی بیرونی از مذهب به‌عنوان دست‌آویزی در جهت ارضای نیازهای فردی و اجتماعی خود سود می‌جویند و با این ویژگی‌ها کمتر مأنوس‌اند. از این رو عدم ارتباط جهت‌گیری مذهبی بیرونی با تاب‌آوری مستدل و قابل قبول به نظر می‌رسد.

در ارتباط با رابطه منفی جهت‌گیری مذهبی بیرونی با بُعد انسجام خانوادگی تاب‌آوری باید گفت یکی از کارکردهای اجتماعی دین توجه به مبانی، استحکام و انسجام خانواده است؛ که از مؤلفه‌های مهم تاب‌آوری محسوب می‌شود. همان‌گونه که لامسدن و ویلسون^۱ (۱۹۸۳) اظهار می‌کنند، دین ابزار قدرتمندی است که افراد را در یک حیطه جذب کرده و از نظر روان‌شناختی نیرومند می‌سازد. انسجام خانواده که بیانگر همکاری، حمایت و ثبات در روابط افراد خانواده است، متضمن دیدگاه مذهبی متعهدانه است. وجود رابطه مثبت و معنادار بین جهت‌گیری مذهبی درونی و بعد انسجام خانوادگی در پژوهش حاضر مؤید این مطلب است. در همین راستا فیلسینگر^۲ و ویلسون (۱۹۸۴) عقیده دارند که دین‌ورزی (مذهب درونی) و سعادت زناشویی دوش‌به‌دوش هم حرکت می‌کنند. با این توصیف، وجود رابطه منفی بین جهت‌گیری مذهبی بیرونی و انسجام خانوادگی بدیهی به نظر می‌رسد. افراد دارای جهت‌گیری مذهبی بیرونی از مذهب به‌عنوان ابزاری برای دستیابی به خواسته‌های خود بهره می‌گیرند. هرچند نیل به چنین اهدافی مستلزم نوعی سازگاری اجتماعی است اما این خود می‌تواند عاملی برای کنار گذاشتن و بی‌اعتنایی به ویژگی‌هایی مانند همکاری، خوش‌نیتی، گذشت، همدلی و نظیر این‌ها باشد، که لازمه‌ی انسجام خانوادگی است.

۱- Lumsden & Wilson

۲- Filsinger

این پژوهش علاوه بر اهمیت دستاوردهای بنیادی در ارائه بینش و اطلاعات بیشتر درباره‌ی روابط میان متغیرهای مورد مطالعه، دارای اهمیت کاربردی نیز است در سطح کاربردی نتایج این پژوهش می‌تواند به صورت یک راهنمای آموزشی جهت آموزش و تقویت تاب‌آوری دانشجویان در اختیار مشاوران، درمانگران، برنامه‌ریزان و همچنین والدین قرار گیرد. همچنین می‌توان کارگاه‌ها و حتی دوره‌های آموزشی ویژه‌ای با تأکید بر نقش مذهب بر تاب‌آوری را تدوین و طراحی نمود که در آن نقش کارآمد مذهب بر تاب‌آوری را روشن ساخته و از این طریق دانشجویان بتوانند از مذهب به عنوان زمینه‌ای مؤثر در افزایش تاب‌آوری بهره‌مند شوند. از جمله محدودیت‌های این پژوهش مربوط به تعمیم یافته‌ها است. از آنجایی که جامعه آماری این پژوهش فقط دانشجویان مقطع کارشناسی بود تعمیم نتایج به سایر گروه‌ها و دوره‌های تحصیلی باید محتاطانه صورت گیرد.

فهرست منابع

- آذربایجانی، مسعود. (۱۳۸۲). تهیه و ساخت آزمون جهت‌گیری مذهبی با تکیه بر اسلام. قم: پژوهشکده حوزه و دانشگاه.
- آزموده، پیمان. (۱۳۸۳). رابطه جهت‌گیری مذهبی با سرسختی و شادکامی دانشجویان (پایان‌نامه کارشناسی ارشد منتشر نشده)، دانشگاه شهید بهشتی. *طالعات فرهنگی*
- اسپیلکا، برنارد؛ هود، رالف دبلیو؛ هونسبرگر، بروس و گرساچ، ریچارد. (۲۰۰۳). روان‌شناسی دین بر اساس رویکرد تجربی. محمد دهقانی. (۱۳۹۰). چاپ اول. تهران: رشد.
- بهرامی، فاضل و رمضانی فرانی، عباس. (۱۳۸۴). بررسی نقش باورهای مذهبی (درونی/بیرونی) در سلامت روان و میزان افسردگی سالمندان مقیم مراکز بهزیستی و غیرمقیم. مرکز تحقیقات بهداشت روان انستیتو روانپزشکی. تهران: روابط عمومی دانشگاه علوم پزشکی و خدمات بهداشتی درمانی تهران.

جان‌بزرگی، مسعود. (۱۳۷۸). بررسی اثربخشی روان‌درمانگری کوتاه‌مدت، آموزش خودمهارگری با و بدون جهت‌گیری مذهبی اسلامی بر مهار اضطراب و تنیدگی (پایان‌نامه دکتری منتشرنشده)، دانشگاه تربیت مدرس تهران.

جمشیدی سلوکلو، بهنام؛ عرب مقدم، نرگس و درخواه، فریده. (۱۳۹۳). رابطه دین‌داری و تاب‌آوری در دانش‌آموزان راهنمایی و دبیرستان شهر شیراز. *اندیشه‌های نوین تربیتی*، ۱۰ (۱)، ۱۴۱-۱۶۱.

جوکار، بهرام؛ اقدامی، زهرا؛ و حسین‌چاری، مسعود. (۱۳۸۹). پیش‌بینی تاب‌آوری بر اساس جهت‌گیری مذهبی (اسلامی) در دانشجویان. *مجموعه مقالات پنجمین سمینار سراسری بهداشت روانی دانشجویان*. ۶۷-۶۸. تهران: دفتر مرکزی مشاوره وزارت علوم، تحقیقات و فناوری.

چالمه، رضا. (۱۳۹۰). بررسی کفایت روان‌سنجی مقیاس اندازه‌گیری تاب‌آوری در بین زندانیان زندان عادل‌آباد شهر شیراز: روایی، پایایی و ساختار عاملی. *روش‌ها و مدل‌های روان‌شناختی*، ۴ (۱)، ۳۱-۴۳.

حسین‌ثابت، فریده و مومی‌پور، مهنوش. (۱۳۹۴). رابطه میزان عمل به باورهای دینی و جهت‌گیری مذهبی با شادکامی در دانشجویان دختر. *روانشناسی و دین*، ۳ (۳۱)، ۱۴۵-۱۶۱. حسین‌خانزاده، عباسعلی؛ همتی علمدارلو، قربان؛ آقابابایی، حسین؛ مرادی، اعظم و رضایی، صدیقه. (۱۳۹۰). پیش‌بینی ظرفیت خودمهارگری از طریق انواع جهت‌گیری مذهبی و نقش آن در کاهش بزهکاری. *پژوهشنامه حقوقی*، ۲ (۲)، ۱۹-۳۶. حکیم‌الهی، رؤیا. (۱۳۸۹). بررسی رابطه دلبستگی به والدین و همسالان و ابعاد جهت‌گیری مذهبی با شادکامی در دانش‌آموزان دبیرستانی شیراز (پایان‌نامه کارشناسی ارشد منتشرنشده)، بخش روان‌شناسی تربیتی، دانشگاه شیراز.

خداپناهی، محمدکریم و خاکسار بلداجی، محمدعلی. (۱۳۸۴). رابطه جهت‌گیری مذهبی و سازگاری روان‌شناختی در دانشجویان. *روانشناسی*، ۹ (۳)، ۳۱۰-۳۲۰.

خداپاری‌فرد، محمد؛ فقیهی، علینقی؛ شکوهی یکتا، محسن؛ غباری بناب، باقر؛ و رحیمی‌نژاد، عباس. (۱۳۹۱). مبانی نظری و روش‌شناسی مقیاس‌های دین‌داری. تهران: *آوای نور*.

رحمتی، محمود؛ فلاحی خشکناپ، مسعود؛ رهگوی، ابوالفضل و رهگذر، مهدی. (۱۳۸۹). تأثیر گروه‌درمانی معنوی - مذهبی بر علائم روانی بیماران اسکیزوفرنیک. پژوهش پرستاری، ۵ (۱۶)، ۱۳-۲۰.

رشیدبیگی، لیلا. (۱۳۹۳). الگوی علی تجربه‌های دینی، شیوه‌های حل مسئله اجتماعی و بهزیستی روان‌شناختی. (پایان‌نامه دکتری منتشر نشده)، بخش روان‌شناسی تربیتی، دانشگاه شیراز.

رشیدی، علیرضا؛ ملک‌محمدی، فاطمه و شریفی، سارا. (۱۳۹۵). بررسی رابطه بین جهت گیری مذهبی با شادکامی و کیفیت زندگی. روان‌شناسی و دین، ۱ (۳۳)، ۱۵۴-۱۴۳.

صدیقی ارفعی، فریبرز؛ حسین‌زاده، علی و نادری راوندی، مریم. (۱۳۹۴). رابطه جهت‌گیری مذهبی و هوش معنوی با میزان تاب‌آوری دانشجویان. روان‌شناسی و دین، ۴ (۳۲)، ۱۴۴-۱۲۷.

کرمی، جهانگیر؛ زکی‌بی، علی؛ و علیخانی، مصطفی. (۱۳۹۱). رابطه‌ی جهت‌گیری مذهبی با میزان تاب‌آوری و امیدواری در دانشجویان دانشگاه رازی. فرهنگ در دانشگاه اسلامی، ۳ (۲۴۴-۲۵۶).

محمدی، جواد؛ غلامرضایی، سیمین و عزیزی، امیر. (۱۳۹۴). بررسی رابطه بین جهت‌گیری مذهبی با سلامت روان پرستاران زن شاغل در بیمارستان‌های دولتی تبریز. دانشگاه علوم پزشکی سبزوار، ۲۲ (۶)، ۱۰۸۷-۱۰۸۰.

ملفت، قوام و آذربون، بنت‌الهدی. (۱۳۹۴). پیش‌بینی رضایت از زندگی بر اساس الگوهای ارتباطی خانواده با نقش واسطه‌ای انگیزش مذهبی. روش‌ها و مدل‌های روان‌شناختی، ۶ (۲۰)، ۱۷-۳۵.

موسوی، سید ولی‌اله؛ اسلام‌دوست، فاطمه و غباری بناب، باقر. (۱۳۹۰). بررسی ارتباط بین سبک‌های اسناد و گرایش مذهبی دانشجویان. مطالعات آموزش و یادگیری دانشگاه شیراز، ۳ (۲)، ۸۵-۱۰۱.

موسوی، رقیه و اکبری زردخانه، سعید. (۱۳۸۹). الگوی رابطه دین‌داری و سلامت روان دانشجویان: تفاوت‌های جنسیتی. فرهنگ مشاوره، ۲ (۱)، ۱۷۰-۱۵۱.

میری، محمدرضا؛ صالحی‌نیا، حمید؛ طیوری، امیر؛ بهلگردی، مریم و تقی‌زاده، علی‌اکبر. (۱۳۹۳). بررسی رابطه بین جهت‌گیری مذهبی و سلامت روان در سالمندان. تاریخ پزشکی، ۶ (۲۱)، ۸۳-۱۰۲.

نصیرزاده، راضیه و رسول‌زاده طباطبایی، کاظم. (۱۳۸۸). بررسی رابطه باورهای مذهبی با راهبردهای مقابله با تنیدگی در دانشجویان. اقق دانش: دانشگاه علوم پزشکی و خدمات بهداشتی درمانی گناباد، ۲ (۱۵)، ۳۶-۴۶.

واحدی، شهرام و غنی‌زاده، سمیه. (۱۳۸۸). الگوی تحلیل مسیر روابط بین انگیزش درونی مذهبی، نماز، بهزیستی معنوی و کیفیت زندگی با بهزیستی روان‌شناختی دانشجویان. پژوهش در سلامت روان‌شناختی، ۳ (۲)، ۲۸-۴۲.

وولف، ام. دیوید. (۱۹۹۷). روان‌شناسی دین. محمد دهقانی. (۱۳۸۶). چاپ اول. تهران: رشد. هاشمی، لادن و جوکار، بهرام. (۱۳۹۰). بررسی رابطه‌ی بین تعالی معنوی و تاب‌آوری در دانشجویان دانشگاه. مطالعات روانشناسی تربیتی، ۸ (۱۳)، ۱۲۳-۱۴۲.

یاسمی‌نژاد، پریسا؛ گل‌محمدیان، محسن و فعلی، بهنام. (۱۳۹۰). بررسی رابطه جهت‌گیری مذهبی و سرسختی روان‌شناختی در دانشجویان. پژوهش در مسائل تعلیم و تربیت اسلامی، ۱۹ (۱۲)، ۱۱۹-۱۳۷.

AhmadiGatab, T. (۲۰۱۱). Studying the relationship between life quality and religious attitude with students general health. Procedia-Social and Behavioral Sciences, ۳۰, ۱۹۷۶- ۱۹۷۹.

Ahmadi, A. & Shahmohammadi, N. (۲۰۱۵). Studying the relationship between Mental health , Spirituality and religion in female students of Tehran Azad University: south Branch. Procedia-Social and Behavioral Sciences, ۲۰۵, ۲۳۶-۲۴۱.

Allport, G. W., & Ross, M. (۱۹۶۷). Personal religious Orientation and Prejudice. Journal of personality and Social Psychology, ۵, ۴۳۲-۴۴۳.

Alvord, M. K., & Grados, J. J. (۲۰۰۵). Enhancing resilience in children: A proactive approach. Professional Psychology: Research and Practice, ۳۶, ۲۳۸-۲۴۵.

Amalia, I., Westi, R., & Aaan, J. (۲۰۱۶). The influence of religiosity values on happiness with Islamic consuming ethics as moderator variable. Procedia-Social and Behavioral Sciences, ۲۱۹, ۷۶-۸۳.

- Amalia, I., Westi, R., & Aaan, J. (۲۱۱۵). Influence of Islamic Consuming Ethics on Happiness. Proceedings. International Conference and Ph.D. Colloquium on Islamic Economics and Finance. Lombok Raya Hotel: Mataram.
- Andrew, F., & Sabrina, D. (۲۰۱۶). Leaving my religion: Understanding the relationship between religious disaffiliation, health, and well-bing. *Social Science Research*, ۵۷, ۹۹-۶۲.
- Arastaman, G., & Balci, A. (۲۱۱۳). Investigation of High School Student's Resiliency Perception in terms of Some Variables. *Educational Sciences: Theory & Practice*, ۱۳ (۲), ۹۲۲-۸۲۸.
- Bai, S., & Repetti, B. L. (۲۱۱۵). Short-term resilience processes in the family. *Family Relations*, ۴۴ (۱), ۰۰۸-۱۱۹.
- Ball, J., Armistead, L., Austin, B. J. (۲۰۰۳). The relationship between religiosity and adjustment among African-American, female, urban adolescents. *Journal of Adolescence*, ۲۶ (۴), ۳۳۱-۳۳۳.
- Bergin, A. E. (۱۹۹۱). Values and Religious Issues in Psychotherapy and Mental Health. *American Psychologist*, ۶۶ (۴), ۴۴۴-۳۰۳.
- Campbell-Sills, L., Cohen, S., & Stein, M. B., (۲۰۰۶). Relationship of resilience to personality, coping and psychiatric symptoms in young adults. *Behaviour research and therapy*, ۴۴, ۵۵۵-۹۹۹.
- Chau-kiu, C. & Ping, K. (۲۱۱۲). Resiliency in older Hong Kong Chinese: Using the grounded theory approach to reveal social and spiritual conditions, *Journal of Aging Studies*, ۲۶ (۳), Special Section: Innovative Approaches to International Comparisons, ۵۵۵-۶۶.
- Cline, R. B. (۲۱۱۱). Principles and Practice of Structural Equation Modeling. ۳rd Edition, New York, London, The Guilford Press.
- David, D. F. (۲۱۱۳). Resilient First-Generation College Students: A Multiple Regression Analysis Examining the Impact of Optimism, Academic Self-Efficacy, Social Support, Religiousness, and Spirituality on Perceived Resilience. West Virginia University, ProQuest Dissertations Publishing, ۹۹۷۱۹۹۱.
- Diener, E., Lucas, R., & Oishi, S (۲۱۱۲). Subjective well-being: The science of happiness and life satisfaction. In C. R. Snyder & S. J. Lopez (Eds.), *The handbook of positive psychology*. New York: Oxford University Press.
- Doo, B. (۲۰۰۴). Resilience. *Thinking Aloud World Wit Newsletter*, ۱, ۴۴.
- Ellison, C. G., & Fan, D. (۲۰۰۸). Daily Spiritual Experiences and Psychological Well-being among US Adults. *Soc Indic Res*, ۸۸, ۲۴۷-۲۷۱.
- Filsinger, E. E., & Wilson, M. R. (۱۹۹۴). Religiosity, socioeconomic rewards, and family development: Predictors of marital adjustment. *Journal of Marriage and the Family*, ۶۶, ۳۳۳-۶۷۰.
- Fitzpatrick, M. A., & Koerner, A. F., (۲۰۰۵). Family communication schemata: Effects on children's resiliency. In Dunwoody, S., Becker, L. B., McLeod, D., & Kosicki, G. (Eds.) *The evolution of key mass communication concepts: Honoring Jack M. McLeod* (pp. ۱۱۳-۱۶۶). Cresskill, NJ: Hampton Press.
- Fletcher, D., & Sarkar, M. (۲۱۱۳). Psychological resilience: A review and critique of definitions, concepts, and theory. *European Psychologist*, ۱۸, ۱۲-۲۳.

- Forthun, L. F., Pidcock, B. W., & Fischer, J. L. (۲۰۰۳). Religiousness and disordered eating: does religiousness modify family risk? *Eating Behaviors*, ۴, ۷-۲۶.
- Friborg, O., Hjemdal, O., Rosenvinge, J. H., & Martinussen, M. (۲۰۰۳). A new rating scale for adult resilience: what are the central protective resources behind healthy adjustment? *International Journal of Methods in psychiatric Research*, ۱۲ (۲), ۵۵-۷۶.
- Friborg, O., Martinussen, M. & Rosenvinge, J. H. (۲۰۰۶). Likert-based versus semantic differential-based scorings of positive psychological constructs: A psychometric comparison of two versions of a scale measuring resilience. *Personality and Individual Differences*, ۴۰, ۳۷۳-۴۴۴.
- Greiff, A., & Joubert, A. (۲۰۰۷). Spirituality and resilience in families in which a parent has died. *Psychological Reports*, ۱۰۰, ۹۹۷-۹۰۰.
- Haerich, P. (۱۹۹۲). Premarital Sexual Permissiveness and religious orientation: A preliminary investigation. *Journal for Scientific Study of Religion*, ۳۱, ۶۶۱-۵۵۵.
- Harold, G. K., Faten, N. A. Z., & Saad, A. S. (۲۱۱۵). Religion and Health: Clinical consideration and applications. *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences (Second Edition)*, ۲۳۳-۲۸۸.
- Harold, G. K., Lee, S. B., Noha, S. D., Michelle, J. P., Denise, L. B., Clive, J. R., Bruce, N., Sally, F. S., Harvey, J. C., Michael, B. K. (۲۱۱۴). Religious involvement is associated with greater purpose, optimism, generosity and gratitude in persons with major depression and chronic medical illness. *Journal of Psychosomatic Research*, ۷۷, ۱۵۵-۱۳۳.
- Hjemdal, O., Friborg, O., Martinussen, M. & Rosenvinge, J. H. (۲۱۱۱). Preliminary results from the development and validation of a Norwegian scale for measuring adult resilience. *Journal of the Norwegian Psychological Association*, ۸۸, ۲۰۰-۳۱۷.
- Hosseinkhanzadeh, A. A., Yeganeh, T., & Mojallal, M. (۲۱۱۳). The Relationship of the Religious Orientations and Attitudes with Self-control Among Students. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, ۴۴, ۷۹۹-۷۶۲.
- Javanmard, G. H. (۲۱۱۳). Religious Beliefs and Resilience in Academic Students. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, ۴۴, ۷۴۴-۷۸۸.
- Jones, J. W. (۲۰۰۳). Religion and Health. Rutgers University, New Brunswick, NJ, USA. www.rci.Rutgers.Edu/~jwj/socratescours.htm.
- Jowkar, B., Friborg, O. & Hjemdal, O. (۲۰۰۰). Cross-cultural validation of the Resilience Scale for Adults (RSA) in Iran. *Scandinavian Journal of Psychology*, ۵۱, ۸۱۸-۵۲۵.
- Jung, A. M., Young, E. J., Dai, J. K., Hyeon, W. Y., Jung, J. K., Tae, S. K., Chang, U. L., Chul, L., & Jeong, H. C. (۲۱۱۳). Characteristics associated with low resilience in patients with depression and/or anxiety disorders. *Qual Life Res*, ۲۲, ۲۳۱-۲۴۱.
- Kasen, S., Wickramaratne, P., Gameroff, M. J., & Weissman, M. M. (۲۱۱۱). Religiosity and resilience in persons at high risk for major depression. *Psychology Medicine*, ۴۲ (۳), ۱۹-۵۰.
- Kayedkhordeh, H. Moltafet, G., & Ghinaveh, M. (۲۱۱۴). The Relationship between Dimension of Family Communication Pattern and Satisfying the Basic Psychology Needs in High School Student. *American Journal of Science Researchs*, ۲ (۱), ۱۹-۲۶.

- Kim, J. (۲۰۰۸). The protective effects of religiosity on maladjustment among maltreated and nonmaltreated children. *Child Abuse Negl*, ۳۲ (۷), ۷۱۱-۷۲۰.
- Koeing, H. G. (۲۰۰۷). Religion and remission of depression in medical inpatients. *The journal of nervous and mental disease*, ۱۵۵ (۵), ۹۹۹-۵۵۵.
- Krok, D. (۲۰۰۸). The role of spirituality in coping: Examining the relationships between spiritual dimensions and coping styles. *Mental Health, Religion & Culture*, ۱۰ (۷), ۳۳۳-۳۳۳.
- Lumsden, C. J., & Wilson, E. O. (۱۳۳۳). *Promethean fire: Reflections on the origin of mind*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Maltby, J. & Day, L. (۲۰۰۳). Religious orientation, religious coping and appraisals of stress. *Personality and Individual Differences*, ۴۴, ۰۲۰۹-۱۲۲۴.
- Macdonald, D. A. (۲۰۰۰). Spirituality: Description, Measurement, and Relation to The Five-Factor Model of Personality. *Journal of Personality*, ۸۸, ۱۳۳-۱۹۷.
- Marilyn, A. & Nathaniel, G. W. (۲۰۰۰). Spirituality and religion in group counseling: A literature review with practice guidelines. *Psychiatry*, ۴۱ (۵), ۸۸۸-۴۰۴.
- Matthews T. K., (۱۶۶۶). Religion and Optimism: Models of the Relationship. *The Student Journal of Psychology*, ۲, ۱-۱۳.
- McAllister, M. & Mc Kinnon, J. (۲۰۰۹). The importance of teaching and learning resilience in the health disciplines. A critical review of the literature. *Nurse Education Today*, ۲۹, ۳۷۱-۳۷۹.
- Mehrinejad, S. A., Tarsafi, M., & Rajabimoghdam, S. (۲۱۱۵). Predictability of students' resiliency by their spirituality. *Procedia Social and Behavioral Sciences*, ۲۰۵ (۹), ۶۶۶-۴۰۰.
- Moltafet, G., Mazidi, M., & Sadati, S. (۲۰۰۰). Personality trait, Religious orientation and happiness. *Procedia Social and Behavioral Sciences*, ۹, ۳۳-۹۹.
- Navara, G. S., & James, S. (۲۰۰۵). Acculturative stress of missionaries: Does religious orientation affect religious coping and adjustment? *Journal of Intercultural Relations*, ۲۹, ۹۹-۸۸.
- Nelson, P. B. (۰۹۹۰). Intrinsic/Extrinsic Religious Orientation of the Elderly: Relationship to Depression and Self-Esteem. *Journal of Gerontological Nursing*, ۱۶, ۲۹-۵۵.
- Nonnemaker, J. M., McNeely, C. A., & Blum, R. W. (۲۰۰۳). Public and private domains of religiosity and adolescent health risk behaviors: evidence from the National Longitudinal Study of Adolescent Health. *Social Scienc & Medicine*, ۵۷, ۲۰۹۹-۲۰۹۹.
- Olga, S., Detlef, F., & Thomas, S. (۲۱۱۳). Why are religious people happy? The effect of the social norm of religiosity across countries. *Social Science Research*, ۴۵, ۹۰-۰۰۵.
- Pinquart. M. (۲۰۰۹). Moderating effects of dispositional resilience on associations between hassles and psychological distress. *Journal of Applied Developmental Psychology*, ۳۰, ۳۳-۶۰.
- Pribram, K. H. (۲۰۰۰). Brain models of mind, in sadock Band Sadok v. (Eds.). *comprehensive text book of psychology*, ۷th edition, ۵۵۵.

- Qiaobing, W., Bill, T., & Holly, M. (۲۰۱۴). Social Capital, Family Support, Resilience and Educational Outcomes of Chinese Migrant Children. *British Journal of Social Work*, ۴۴, ۶۶۶-۶۶۶.
- Regnerus, M. D. & Elder, G. H. (۲۰۰۳). Religion and vulnerability among low-risk adolescents. *Science Research*, ۳۲ (۴), ۳۳۳-۳۳۸.
- Ritter, E. N. (۲۰۰۵). Parenting styles: Their impact on the development of adolescent resiliency. Doctoral dissertation Capella University.
- Sabouripour, F. & Samsilah, R. B. (۲۰۱۵). Resilience, Optimism and Social Support among International Students. *Asian Social Science*, ۱۱ (۱۵), ۱۹۹-۲۰۷.
- Schrodt, P., Witt, P. L., & Messersmith, A. S. (۲۰۰۸). A meta-analytical review of family communication patterns and their associations with information processing, behavioural and psychosocial outcomes. *Communication Monographs*, ۷۵ (۳), ۲۸۸-۲۹۹.
- Schultz, P. P. (۱۹۹۰). *Theories of personlity*. ۴th ed. London: Routledge.
- Shelley, L., L. (۲۰۱۱). The relationship between religiousness/spirituality and resilience in college students. falseTexas Woman's University, ProQuest Dissertations Publishing, ۸۸۸۱۸۷۱.
- Sherman, R. M. (۲۰۱۱). Religious orientation and identity formation: A study of adolesment girls. Unpublished Doctoral Dissertation, Long Island University.
- Sundararajan, S. H. (۲۰۰۶). The relationship of spirituality to resilience in adolescent. ph.D. Thesis. Proquest site.
- Taylor, A., & McDonald, D. A. (۱۹۹۹). Religion and the five factor model of personality. *Personality and Individual Differences*, ۲۷, ۱۲۴۳-۱۲۹۹.

